

□ Agaragim SOLTANMURATOV¹

ГЪАЛИГИ ДЕВЮРДЕГИ КЪУМУКЪ АДАБИЯТДА ТАРИХИ РОМАН (МАГЪАММАТ-НАБИ ХАЛИЛОВНУ «САЛИ СУЛЕЙМАН» ДЕГЕН РОМАНЫНА АСАСЛАНЫП)

Баянлыкъ

Макъалада гъалиги девюрдеги къумукъ язывчу Магъаммат-Наби Халиловну «Сали Сулейман» деген романыны чебер-маъна анализине асасланып, гъалиги девюрдеги къумукъ адабиятда тарихи роман булан байлавлу масъала ахтарыла. Бу масъалагъа чыкъгъанча, автор къысгъача къумукъланы милли адабиятында тарихи романны жанрын тувулун, токъталышывун ва оьсююн гъезден гечире. Анализ этилеген асар къумукъ адабиятны тарихи булан тыгъыс байлавлукъда ахтарыла. Макъалада «Сали Сулейман» деген романны тилине ва стилин анализ этивге айрыча тергев бакъдырыла.

Аслу сёзлер: адабият, роман, къумукъ, тарих, игит, цирк, кочап, жанр.

A HISTORICAL NOVEL IN MODERN KUMYK LITERATURE (ON THE BASIS OF THE NOVEL “SALI SULEYMAN” BY MAGOMED-NABI KHALILOV)

Abstract

Based on the literary analysis of the novel “Sali Suleiman” written by modern Kumyk writer Magomed-Nabi Khalilov the paper explores the phenomenon of the historical novel in the modern Kumyk literature. Consideration of the issue is preceded by short survey of emergence, formation and development of the historical novel genre in the national literature of Kumyks. Thus, the analyzed work is investigated in the wider context of the Kumyk literature history. Particular attention is paid to the analysis of the language and style of the novel “Sali Suleiman”.

Key words: Literature, fiction, novel, Kumyk, historical, hero, circus, genre, strongman.

GÜNÜMÜZ KUMUK EDEBİYATINDA TARİHİ ROMAN (MAHAMMAT-NABİ HALİLOV’UN «SALİ SÜLEYMAN» İSİMLİ ROMANI KAPSAMINDA)

Özet

Bu makalede, günümüz Kumuk yazarlarından Mahammad-Nabi Halilov'un “Sali Süleyman” isimli romanı, fikri ve edebi yönden çözümlenerek incelenmiş, modern Kumuk edebiyatındaki tarihi romanla ilgili sorunlar aktarılmıştır. Bu soruna gelmeden önce yazar, Kumukça ulusal literatüründeki tarihî roman türünün ortaya çıkışı, oluşumu ve gelişimini kısaca gözden geçirmiştir. İncelenen eser, Kumuk edebiyat tarihinin gelişimi bağlamında ele alınmıştır. Makalede, “Sali Süleyman” isimli romanın dilinin ve üslubunun analizine, özellikle dikkat edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebiyat, roman, Kumuk, tarihi, kahraman, alan, tür, güçlü adam.

Белгили кюйде, къайсы адабиятны оьсюв ёлунда да тарихи асарланы яратыв мердешленип гелген. Анадаш къумукъ адабиятыбызны тарихине гъз бакъдырсакъ да, шо тайпа асарланы кёп санавдагъы мисалларын тапма болабыз. Бизин адабиятда тарихи романгъа кюрчюню Абдул-Гъюсейин Ибрагъимов (Къызларлы) (1890–1962) оьсюню «Аманхор» деген асары булан салгъан. Къумукъ адабиятны ахтарывчусу С.М. Алиев оьсюню «Асрулар сезе гелген асил сёз» деген китабында (Магъачкъала, 1989) булай эсгере: «А.-Гъ. Ибрагъимов «Аманхор» деген романын ва олай оьзге асарларын 1915–1920-нчи йылларда язгъан, тек о арадан 60-70 йыллар гетип айры китап болуп чыкъгъан... Абдул-Гъюсейин 1915-нчи йылда оьсюню романын язып битдире. Роман уьч къольязывда сакълангъан» (Алиев 1989: 111-123). «...«Аманхор» кёп йылланы узагъында къольязыв къайдасында сакъланып тургъан, – деп яза «Къумукъ адабиятны тарихини» 1-нчи гесегини авторлары. – Совет девюрден алда, 1915-нчи йылда, яратылгъан бу

¹ Agaragim Soltanmuratov – Дагъыстан пачалыкъ университетени дагъыстан халкъларыны адабиятларыны ёлбашчысы, филология илмуланы кандидаты, доцент, ansaraga@mail.ru.

асар биринчилей арадан ярым юз йыллар гетген сонг басма этилип чыгъарылгъан» (Абдуллатипов, Гусейнов, Шабаева 2015: 516).

Къумукъ адабиятта тарихи асарланы оьсюю айрокъда Октябрь инкьылладан сонг гючленме башлай. Амма совет девюрде яратылгъан къумукъ тарихи асарланы ахтарып къарагъанда, шулай бир аламатны эслемей болмайсан: язивчуларыбыз оьзлени тарихи асарларын ярата туруп, Октябрь инкьылладан дазуларындан ончакъы ариге чыкъмайлы, янгыз инкьылладан булан ватандаш даву ва шолардан сонгъу оьзге тарихи агъвалатланы (масала, коллективлешдиривню, Уллу Ватан даву ва ш.б.) суратлав булан тамамланып къалгъан, шо тарихи асарлар да аслу гьалда совет девюрде оьмюр сюрген коммунист идеологиясына бойсынып, огъар къуллукъ этип юрюген. Абдулвагъап Сулеймановну («Уьст болгъан сююв»), Аткъайны («Мен оьктеммен», «Къумукъ тюзде»), Расул Расуловну («Ант», «Революционерни анасы», «Бекенез»), Ибрагъим Керимовну «Къанатлы къыз», «Магъач»), Магъамматсолтан Ягъияевни («Уьч гюнеш», «Къоркъмас Жалал», «Арслан тувгъан уланлар»), Зарипат Атаеваны (Тангдагъы телиянгур», «Шо ёл булан») ва шолар оьзге язивчуларыбызны тарихи асарлары шо пикрбузну гертилей. Адабиятыбызны тарихиндеги шо гьалны ХХ-нчы асруну 20-нчы йылларында арагъа чыкъгъан оьзюне вульгарно-социологиялы деп айтылагъан къаравланы зараллы таъсиринден таба англатма бола. Шо къаравлагъа гёре, биз, янгы – совет жамият къурумну вакиллери, Октябрь инкьылладан алдагъы бютюн тарихибизни, ругъ варислигибизни «эски» гьисаплап, арт берип, тарихни янгыдан башлама герек болгъанбыз. Вульгарно-социологиялы къаравланы терслиги гьазир англашылып, танкъытгъа тутулса да, къумукълар йимик санап якъдан аз халкълагъа гелгенде, шоланы зараллы таъсири бютюн совет девюрню узагъында сезилип турду деп айтма ярай. Тюгюл буса, мисал учун, язивчубуз Ибрагъим Керимовну 1975-нчи йылда язылып битген «Йырчы Къазакъ» деген тарихи романыны шо девюрде чыкъмай, арадан отуз йыллар оьтюп, демек 2006-нчы йылда басмадан чыкъмакълыгъын неден англатма бола? Гетген асруну ахырларына таба буса, арадан совет девюр таймакълыгъы булан бирче язивчулар коммунист идеологияны къысасларындан къутулма башлагъанда, адабиятыбыздагъы тарихи асарлагъа бакъгъан якъдагъы янашыв да алышынма башлай. Ачыкъ этип айтгъанда, олар тарихге коммунист идеологияны гёзюнден тюгюл, тарихи гертиликни, адабиятны чебер-эстетика талапларыны гёзюнден къарама башлай. Баммат Атаевни «Шавхалны гиччи уланы», «Солтанмут» деген дилогиясы, ону «Тенгир терек» деген драмасы, Абдулкерим Залимхановну «Солтанмагъмут» деген шиьру къайдада язылгъан романы, Бадрутдинни «Солтанбут» деген поэмасы ва шолар оьзгелерини тарихи асарлары бизин пикрбузну ачыкъ кюйде исбатлай. М.-Н. Халиловну биз оьзюне тергев бакъдырма токъташгъан «Сали Сулейман» деген романы да анадаш адабиятыбыздагъы бу тайпа тарихи асарланы сиягъына айрыча къошум болуп токътай деп ташдырып айтма толу гъакъыбыз бар. Сёз ерине гелгенде, эгерип къояйкъ: 2019-нчу йылда язивчу бу китабы учун Дагъыстан Республиканы адабият тармакъда пачалыкъ савгъатына лайыкълы болду.

Магъаммат-Наби Халилов – гьалиги девюрдеги къумукъ адабиятта инг де уьстюнюлю кюйде чалышагъан язивчуларыбыздан бириси. Гертиден де, артдагъы йигирма йылланы ичинде ол къумукъ ва орус тиллерде он бир китабын басмадан чыгъарып, охувчуларына етишдирди: «Жанлы кёпор» (1993), «Яшавну гемесинде» (1999), «Мени дюньям» (2003), «Бозигит» (2005), «Узун сёзню къысгъасы» (2007), «Маслагъат» (2009), «Инамлыкъ» (2011), «Два берега» (2011), «Сали Сулейман» (2015, орус ва къумукъ тиллерде), «Байтлар» (2019). М.-Н. Халиловну бу китаплары барысы да («Сали Сулейман» деген романындан къайрысы) адабиятны поэзия тармагъында яратылгъан. Амма язивчу оьзюню пагъмусун бир гесекден берли проза тармакъда да сынап къарама башлагъаны да къумукъ охувчугъа белгили. Ачыкъ этип айтгъанда,

республикабызда чыгъагъан газетлени ва журналланы бетлеринде ону гъар тюрлю масъалалагъа багъышлангъан очерклери, макъалалары чыгъып тура. «Тангчолпан» журналда (№ 4, 2012 й.) М.-Н. Халиловну бир нече эсселери де чыкъды. Демек, язывчуну бу ёрукъдагъы асарлары ол проза тармакъгъа да «ят» тюгюлюн исбатлай. М.-Н. Халиловну «Сали Сулейман» деген тарихи романы буса, шексиз кюйде, ол адабиятны бу тармагъына мекенли кюйде урунгъанына шагъатлыкъ эте.

Минасы тѣбенкъазанышлы, гѣрсетген гъюнерлери учун оъзю «Сали Сулейман», «Кочап-Мама», «Дагъыстанны арсланкъапланы» деген гъюрметли атлагъа да лайыкълы болуп, дюньягъа аты малим болгъан Магътуллаев Магъаммат-Маманы келпетин яратывгъа къумукъ адабиятта аз-кѣп буса да тергев берилген. Шо гъакъда айтгъанда язывчуларыбыз Гъайбулла Атаевни «Сали Сулеймангъа (Мамагъа)» деген шиърусун, Абзайдин Гъамидовну «Мама-Кочап» деген поэмасын ва шолай оъзгелерин эсгерме болабыз. М.-Н. Халилов да «Сали Сулейман» деген романындан алда да оъзюню яратывчулугъунда бу масъалагъа тергев бакъдыргъан. Ону «Инамлыкъ» деген китабында шолай атлы («Сали Сулейман») поэмасы ерлешдирилген. Ондан къайры да, республикабызны тюрлю тюрлю газетлеринде язывчуну белгили кочапгъа багъышлангъан бир нече публицистикалы макъалалары да чыкъды. Шолардан «Эсимде къалгъан байрам» деген бирисинде ол бу масъала оъзюн нечик талчыкъдырагъанын айтып бере: «Бугюн биз дюньяны лап да гючлю алпавутларын титиретген, тенги ёкъ Мама-Кочапны – Сали Сулейманны сыйлы атын унутуп барагъаныбыз да мени эпсиз талчыкъдыра» (Халилов 2015: 221). Балики де, анадаш халкъыбызны Магътуллаев Магъаммат-Мама йимик макътавлу, эрвюллю, къагъруман уланыны гъайран яшавун, тамаша къысматын, ону гъюнерлерин, оърлюклерин гѣрсетмек учун бир поэманы дазулары азлыкъ эте деп гъысаплагъан болма герек, М.-Н. Халилов, арадан заман гетип, бу масъалагъа бирдагъы да къайтып геле ва оьлчев якъдан уллу асар – тарихи роман ярата. Адабиятны бу жанры буса язывчугъа оъзю алдына салгъан масъаланы чечивде – игитини келпетин гъар-бир яндан генг оьлчевде, толу кюйде яратывда дагъы да янгы ва эркин имканлыкълар бере.

Гъазир эсгерип къойма сюебиз: М.-Н. Халиловну биз оъзюне тергев бакъдырып турагъан китабыны ичинде «Сали Сулейман» деген тарихи романдан къайры да, ону шолай атлы поэмасы, Абзайдин Гъамидовну «Мама-Кочап» деген поэмасындан алынган гесек, тюрлю-тюрлю китаптардан, газетлерден алынган Магъаммат-Мама Магътуллаевге, оъзге алпавутлагъа (масала, Ал-Къылычгъа, Абдурагъман Османовгъа) багъышлангъан къужурлу очерклер ва макъалалар да ерлешдирилген. Шоланы автор, озокъда, китабыны оьлчевюн бираз артдырайым деген мурат булан къошмагъан. Шо асарлар бары да «Сали Сулейман» деген романгъа мекенли къошум бола, ону гъар-бир янындан толумлашдыра, шо саялы да шолар китапны къурулушуна нечакъы да къыйышывлу геле.

«Сали Сулейман» 34 бѣлюкден амалгъа гелген, гъар бѣлюкню оъзюню аты бар. Бѣлюклени шо атлары оъзлеге охувчуну тергевюн тартагъан кюйде салынгъанын, къулакъгъа да нече де къужурлу чалынагъанын гъазир эсгерип къойма сюебиз. Бир нечелерин мисалгъа гелтирейик: «Не булкъа да къомуз булан кюйлене», «Улан тувду, улан!...», «Гъавадан учагъан таш», «Мама-Кочап къыз къачыргъан», «Къара денгиз – неге къара бола о?...», «Солтан да мюкюр болду», «Тюрк юртда – агъач къомуз», «Юрек излеп турду тувгъан элимни» ва ш.б. Ондан къайры да, гъар бѣлюкню алды булан эпиграфлар бериле. Аслу гъалда халкъ авуз яратывчулугъубузну аталар сѣзлеринден ва айтывларындан алынган шо эпиграфлар да шосагъат охувчуну тергевюн тарта, огъар бѣлюкню аслу маънасына тюшонме ёл гѣрсетегендей бола. Шоланы да бир нечелерин мисалгъа алып къарайыкъ: «Ата юртунгъу башлап сен абурла», «Хабарны элге айтма, эрге айт», «Болур адам яшында баш болур, болмас адам къыркъында да яш болур»,

«Эрни эр оьлтюрмес, намус оьлтюрюр», «Оьжетли жанда оьлюм бар», «Демли дослукъ дев йыгьар», «Заманны эки кажини бола: бири балдан, бири балагьдан» ва ш.б.

М.-Н. Халиловну романы элли йылланы узагьында юрюлеген агьвалатланы кьуршай. Асарны лап биринчи жумласы да («Он тогьузунчу асруну етмишинчи йыллары»², ону лап ахырынчы жумласы да («1920-нчы йылны гюз айында «Санкт-Петербург–Бакю» деген поюз мени романымны баш игитин – Сали Сулейманны Бакюге алып гетди») охувчугьа шо тарихи мезгилни гьеч бир шексиз, мекенли кюйде токьташдырма имканлыкь бере. Шо агьвалатлар аслу гьалда романны баш игити Магьаммат-Мама Магьтуллаевни келпетини айланасында юрюле. Амма оьзю баш игит асарда янгьыз «Улан тувду, улан!..» деген еттинчи бёлюкде биринчилей арагьа чыгьа. Ондан алдагьы алты бёлюкде буса Магьаммат-Маманы атасы Магьтулланы Телетли деген тав юртдан иш излей туруп Уллу Кьазанышны (Тёбен Кьазанышны) Бетавулуна гелгени, ол кьазанышлыланы янындан зор рагьму-кёмек тапгьаны (айрокьда усталар Арсланбек агьавдан ва ону уланы Солтанбекден), мунда кёп дос-кьурдашгьа (бу ерде Исмайылны атын айрыча эсгерейик), татывлу хоншулагьа, болажакь оьмюр ёлдашы Анадагьа раслашгьаны ва шолай оьзге ишлени гьакьында сёйлене. Еттинчи бёлюкден тутуп буса оьзю Магьаммат-Маманы келпети асарда биринчи ерге чыгьып токьтай.

Баш игитни романда суратлангьан яшавун шартлы кьайдада дёрт девюрге бёлюп кьарама ярай: 1) Уллу Кьазанышдагьы девюрю; 2) Темирхан-Шурадагьы девюрю; 3) Ростовдагьы девюрю; 4) Петербургдагьы девюрю. Магьаммат-Маманы кьысмат, озокьда, дагьы да кёп ерлеге ташлай: Ирангьа, Тюркиягьа, Бакюге ва шолай оьзге ерлеге. Болса да, биз оьрде эсгерип гетген дёрт де ер, шексиз кюйде, асарны баш игитини кьысматында аслу ерни тутуп геле. Автор игитини яшавун гьар-бир яндан алып ахтара юрюй. Амма гьар девюрде ону яшавуну кьайсы буса да бир янына аслу тергев бакьдырагьанын да эслемей болмайсан. Шолай, масала, Уллу Кьазанышдагьы девюрюнде М.-Н. Халилов Магьаммат-Маманы гюч-кьуват якьдан чыныгьывун, ону башлапгьы гьюнерлерин биринчи ерге чыгьара, Темирхан-Шурадагьы девюрюнде – уьягьлюсю учун тегеген кьайратлы загьматын, Ростовда – профессионал кочап гьисапда чыныгьывун, Петербургда – орус кьыз Лида булангьы сююв аралыкьларын ва ватаны, дос-кьардашы булан байлавлу сагьынч гьислерин.

Озокьда, Магьаммат-Мама тарихге инг биринчилей кочап, алпавут гьисапда гирген, шо саялы да М.-Н. Халилов оьзюню аслу тергевюн асарыны баш игитини яшавуну шо янына бакьдыра. Буса да ону келпетин автор охувчусуна иннемей «гьазир этип-онгарып», «биширип» етишдирип кьоймай, ону оьсюв ёлунда суратлай, демек Магьаммат-Маманы кочап, алпавут даражасына етивюню канзи-канзисин дегенлей суратлай юрюй. Энечи кьатынны: «Булай бойлу-сойлу нарыстаны мен биринчилей гёремен... Кочап болажакь тунгучунг, кочап!» – деген сёзлеринденокь да язывчу охувчусуну игитини гьайран кьысматына тергевюн бакьдырма гирише. «Воллагь, Анада, энечи тюз айта болгьан, бу чу – нарт болмакь учун тувгьан нарыста, яш тюгюл – аювбала, тфу-тфу машалла!» – деп сююне кьуннакьланып ятгьан яшына биринчилей кьарагьан атасы Магьтулла да. Гертиден де, Магьаммат-Мама сагьатлар-гюнлер булан дегенлей торайма башлай. Яшгьа уьч ай битгенде, оьзю бешикни кьолбавларын да чечип, бешикден дёгереп тюшюп, суйкелип, кьапу алгьа чыгьып кьала. Алты ай битгенде, абзар-уьйде юрюп-чабып айлана. Бир йыл битгенде буса, оьзюнден он керен артыкь авурлугьу булангьы ташланы абзарда бир ерден бир ерге йылышдыра. Магьаммат-Мамада гюн сайын артып тербейген гючге-кьудратгьа адамлар ону етти йыллыкь чагьында лап мекенли кюйде мюкюр бола. Бир керен кёлде киринип турагьан яшланы бириси кьуюлмагьа тюшюп, батма

² Бу ереге ва сонгьу мисаллар М.-Н. Халиловну «Сали Сулейман. Роман» (Магьачкьала: Издательский дом «Эпоха», 2015) деген китабындан алынган.

башлай. Оьзге яшлар кьоркьуп не этегенни билмей турагъанда, гиччи Магъаммат-Мама атылып сувгъа тюше, эсин-пусун тас этип де битген яшны кьолтугъуна алгъан кюйде бир кьолу булан юзюп ягъагъа чыгъарып, ону оьлюмден кьутгъара. Оьзю этген ишден гъайран болуп турагъан, оьзюне алгъыш-макътавлар этип турагъанлагъа къарагъан Магъаммат-Мама буса: «Булар мени мунча макътап не эте? Мени кьекге чююп йиберер йимик, мен не гьонер гьорсетгенмен?» – деп ойлашып кьоя.

М.-Н. Халилов игитини гючюню-кьудратыны гюн сайын артивун, кьаркьарасыны чыныгъывун, ону оьрюм чагъындагъы гьар янгы гьонерин бек иштагъланып суратлай. Яш Магъаммат-Маманы шолай гьонерлеринден авур ташны эришип арекге атагъан жагъил уланлардан эсе он кьарыш алгъа атгъанын, биринчи кюрешивюнде ол оьзюнден эки керен уллу ва мазаллы уланни йыкьгъанын (шо уьстюнлюгю учун найып Жамалутдин огъар «Мама-Кочап» деген атны тагъа, шондан сонг ол халкьны арасында шо аты булан белгили болуп да кьала), кьурдашыны янындан уьюне геч кьайтып гелгенде, уьстюне атылгъан бьрюню бувуп оьлтюрнгенин, агъачлыкьдан кьайтып гелегенде, уьстюне авгъан авур юкю арбаны тьбюнден атасын бир кьемексиз янгыз гьетерип чыгъаргъанын ва шолай оьзгелерин эгерме болабыз. Магъаммат-Маманы бу ёрукьдагъы гьонерлерин де автор нече де тындырыкьлы ва охувчусунда гьеч бир инамсызлыкь, шеклик кьалмайгъан кюйде суратлап бажара.

Агъачлыкьдагъы хатабалагъдан сонг Магътулла ончакьы узакь кьалмай гечине ва уьягьлюню авур намусуну кьеп яны яш Магъаммат-Маманы башына тюше. Шо гьалны гьазир гьис этген яш, найып Жамалутдинни гъай этивю булан оьзюне Темирхан-Шурадагъы орта охув мактапда яда Шаткьалада офицерлер гьазирлейген оьр мактапда охума имканлыкьлар барына да кьарамайлы: «Мен анамны кьызгъанаман... Мен тангала Темирхан-Шурагъа барып, иш излеме сюемен, ишге егилме сюемен», – деп токьташа. Шо многьлетден тутуп Магъаммат-Маманы кьысматы бу шагъар булан тыгъыс байлавлукьда оьте. Темирхан-Шурада Мамагъа кьеп-кьеп адамлар булан кьатнама тюше. Амма романны баш игитини кьысматында шо адамланы барысындан да оьзю Кьестекден чыкьгъан Хизири Гьажиев деген купесни, шабагъатчыны ролю артыкь бола. Арсланбек агъавну атындан баргъан бу адамны рагъмусуна ол биринчи ёлугъувунданокь да мюкюр бола. Хизирини уьюнден абзаргъа чыкьгъанда, карасгъа байлангъан айгъырыны башына сугъулгъан дорбаны эс этген Магъаммат-Мама: «Бу Хизиридеги эдеп, бу адамдагъы рагъму, уьюнде мени ашдан тойдургъандан кьайры, кьырдагъы атымны да гъайын этген», – деп гъайран бола. Темирхан-Шурада эрмени Аванесни тьокенинде гьаммалчы болуп ишлейген асарны баш игитини гючюне-кьудратына кьеплер гъайран бола. Бир керен ол эки де инбашында, гьарисине он беш педире чагъыр сыягъан эки авур эмен пьчкени де гьетерип гелегенин гьргенде, Аванес де, ону тьокениндегилер де бир башлап инанып да битмейлер.

М.-Н. Халилов игитини янгыз гючюн-кьудратын, гьонерлерин гьорсетив булан тамамланып кьалмай, ону яшавуну оьзге янларын суратлавгъа да бек агъамият бере. Мисал учун, языкьлыкь, тарчыкьлыкь не зат экенни яхшы билеген Магъаммат-Мама гимралы бьркчю Магъаммат деген эпсиз гючлю кочапны йыкьгъанда, оьзюне савгъат гьисапда тьошген акъчаны барын да миасына от тьошюп, уьйлери де, бары мал-матагъы да ялагъан, отну сьндюрербиз деп тавакаллыкь этип айлангъан эрин де, эки авлетин де оьртенни ичинде тас этген, оьзю буса бети-башы чиркип, гьаран балагъгъа сав кьалгъан языкь кьатынгъа табушдура.

Йигирманчы асруну башлапгъы йылларыны бирисинде Петербургдан Темирхан-Шурагъа «Макс цирк» гелмеклиги Магъаммат-Маманы кьысматын бюс-бютюней алышдыра. Шо циркни ёлбашчысы Михаил Васильевич Максимов ва ону булан гелген белгили орус кочап Иван Максимович Поддубный, романны баш игитини гючюне-кьудратына, кюрешивдеги

усталыгына тамаша болуп, ону озлер булан барма рази эте. Шоллукьда Магьаммат-Маманы ватанындан йыракьдагы яшаву башлана. Бир башлап ол «купеслени шагьары» болгьан Ростовгьа геле. Бу шагьарда дагыстанлы кочап портда докер болуп загьмат теге ва гючюн-кьудратын, кюрешив гьонерлерин артдырма бек тизив онгайлыкьлары булангы минада чалыша. Ол Ростов шагьардан таба Тюркияда озгерилеген уллу кюрешивлерде ортакьчылыкь этип, Осман пачалыкьны солтаны Экинчи Абдул-Гьамитни сююмлю кочабы болгьан Макьсутну да утуп, «Сали Сулейман» деген озр атны кьазанма бажара. Магьаммат-Маманы гючюне-кьудратына, ону гьонерине мюкюр болгьан Экинчи Абдул-Гьамит озгьар Тюркиягьа гечюп гелмекни таклиф эте, дос-кьардашына яшавлукь шартлар да болдурма, оланы иш булан таьмин этме, озюн буса солтансарайына яхшы кьуллукьгьа алма, гезел тюрк кьыз булан уйлендирме сез бере. Амма бу затлардан барындан да ватанын озр салагьан дагыстанлы кочап Экинчи Абдул-Гьамитге: «Айып этмегиз, сыйлы солтаным, мен Тюркиягьа гечюп гелме гьазир тьогюлмен», – деп жавап бере.

Тюркиядагы сапарындан сонг савлай бусурман дюньясына аты малим болгьан Магьаммат-Мама, кьурдашы Иван Поддубныйны таклифине гере, Орус пачалыкьны тахшагьары Петербурггьа чыгып, Чинизеллини циркинде чалышма башлай. Уланы озлерден айрылып, шолай йыракьлагьа гетгенни сюймейген аявлу анасына ол: «Абам, не этме герек?.. Шонча уллу Ростов да магьа энни тарлыкь этеген болгьан. Кьайсы терекге де озюп керкю болмакь учун, топуракьны кеп дагьниси тарыкь бола. Гerti кочап болма сюеген мени йимик жагьил улангьа буса аты дангьа айтылгьан уллу кочаплардан сынава да, илгьам да алма герек бола. «Сали Сулейман» деген сыйлы ат мени дагы да уллу ярышлагьа талпындыра», – деп жавап бере.

Петербургда Магьаммат-Мамагьа гючюн-кьудратын артдырма дагы да тизив имканлыкьлар тува. Мунда ол Темирхан-Шурада, Ростовда йимик башгьа ишлер булан машгьул болмай, янгьыз кюрешив булан профессионал кьайдада чалышма башлай. Шо буса дагыстанлы кочапны дагыдан-дагы гермекли натижалагьа етишдире: эки йылны ичинде ол бир башлап Италияны Флоренция деген шагьарында, сонг Францияны тахшагьары Парижде француз ябушувдан дюньяны эки керен чемпиону бола.

Петербургда Магьаммат-Маманы яшавундагы инг тамаша агьвалатлардан бириси бола. Бир гезик Гонсалес деген испанлы кюрешивчу, дагыстанлы кочапгьа утдургьаны саялы ачув этип, ону устьоне тигрни йиберип кьоя. Кьаркьарасы параланып ярамайгьаны чыкьса да, Магьаммат-Мама вагьши кьыржанны чы енгме бажара – ону авзун йыртып ташлай. Шо агьвалатдан сонг ону аты дагыдан-дагы дангьа чыгып гете. Шолай, масала, яраланып азарханада ятгьан Магьаммат-Маманы герме белгили орус язывчу А.И. Куприн ва белгили йырав Ф.И. Шаляпин гелгенлик де ону аты бу шагьарда не даражада белгили болгьанлыкьны ачыкь кюйде исбатлай.

Петербургда романны баш игити дос-ювугьун нечакьы да сагьына. Ол чакьда-чакьда дюньядан чакьсыз гетген атасын, анасы Анаданы, иниси Агьарагьимни, кьызардашы Айзанатны, кьурдашы Исмайылны, бетавуллу хоншуларын ва озге дос-ювугьун эсге ала. Булай гезиклерде Магьаммат-Мама пашман ойлагьа бата, ону гезлери сувланып да йибере.

Романны баш игитини озмюрлюк елдашы булан байлавлу масьаласы да Петербург шагьарда чечиле. Ону М.В. Максимовну кьызлары Лида ва Валя булангы ювукь аралыкьлары ахырда да биринчисине (Лидагьа) бакьгьан якьдагы сюювге гече. Лида ата-анасына: «Мен гележекде Сали Сулейманны кьатыны болажакь болгьан сонг, ону бусурман динин де кьабул этемен», – деп билдире. Магьаммат-Мама ватанына да кьайтып, бу хабарны дос-ювугьуна да билдирип, уллу той да этип, уйленме хьял эте. Амма ону бу асил, ярыкь умутларына озю ойлашагьан

кюйде яшавгъа чыкъма насип болмай: бир де къаравулламагъан ерден озюне яман аврув къабунгъан Агъарагъим гечине, булай уллу къайгъыны гетерип болмагъан Анада, уланыны къырккы да чыкъгъынча, тешекге тюше ва узакъ къалмай ол да бу дюньяны даимге къоя.

Буса да арадан бир нече йыллар гетип, Михаил Васильевични уллу минаянда асарны баш игитини ва Лиданы уйленивю булан байлавлу гиччи мажлис оьтгериле. Амма бу янгы уягълюню яшавуну баш вакътиси уьлкедеги инкъыллап агъвалатлар булан рас гелип къала. Шоланы натижасында Питердеги кюрешив жамияты тозулуп, кочаплар гъариси гъар якъгъа чачылып гете. Магъммат-Мама гележек яшавун нечик къурма тарыгъы гъакъда кеп ойлаша, амма къолуна савут алып, дав майдангъа чыгъарман деген ой чу ону башына бир де гелмей. Сёз ерине гелгенде эгерсек, асарда инкъыллапны хабары чакъда-чакъда арагъа чыкъса да, автор озюню игитин шо агъвалатлагъа чоммай, ону инкъыллапчы этме белсенмей. Романда ону баш игитин сиясатгъа, инкъыллап гъаракатгъа тартма къарайгъанлар да ёкъ тюгюл. Бир гезик ол: «...мен сиясатдан кеп арек адамман. Мен озюм йимик кочаплар булан ачыкъ майданларда ва сагъналарда кюрешив тешеклени уьстюнде ябушаман. Мени мурадым – магъа къаршы токътагъан гъар кочап булан таза, гerti ва намуслу тогъа тартывда гюч сынап, ону сыртын ерге къапламакъ», – деп ташдырып жавап бере.

Ахырда да инкъыллап агъвалатлар Магъммат-Маманы ва ону уягълюсю Лиданы къысматын Бакю шагъар булан байлама борчлу эте. Бир вакътилерде Бакюде озю булан таныш болгъан Темирболат деген къазанышлы уланны таклифине гёре, жагъил уягълю бу шагъаргъа гече. Романдагъы суратлавлар шону эгерив булан тамамлана.

Биз башынданокъ М.-Н. Халиловну «Сали Сулейман» деген романы тарихи асар экенни токъташдырдыкъ. Белгили кюйде, шо тайпа асарланы яратагъанда, язивчуну алдына айрыча хас талаплар да салына. Шолардан инг де аслусу – тарихни охувчу инаногъан кюйде суратлап бермек. Бу масъаланы буса романы автору уьстюню кюйде, тийишли даражада чечип бажаргъанлыкъгъа бир де шеклик ёкъ. Ачыкъ этип айтгъанда, М.-Н. Халиловну асарын охуйгъанда, озюню тарихи девюрге чомулгъандай, шо девюрюню ругъун толу сезегендей гъис этесен. Романда суратлангъан булкълар, къыз тилев, къыз къачырыв булан байлавлу адатлар ва шолар кеп озгелери бизин пикрбузну ачыкъ кюйде исбатлай. Бир нече мисаллар гелтирейик: «Уллулагъа нечик абур этме герекини яхшы билеген бир жагъил уста, гетермени мююшондеги отбашны кюлюн маша булан хотгъап, огъар жьжым алып гелди. Уллу устаны алдында юлле тартмакъны яда махюрке къабудурмакъны эрши гёрген буса ярай, бир уста да кисесине харманмады»; «Магътулла, сен бизде уьч гече-уьч гюн къалма боласан. Шо – бизде къонакълыкъны болжалы»; «Гъабижай булкъа – иш де, масхара да, йыбав да бир-бири булан къатнашгъан, бирев де гёнгюлсюз къалмайгъан жанлы гъаракат»; «Гerti эргишилер хынжалларын ясавуллу дав майданда тюгюл сувурмай»; «Магъммат-Мама Солтанбек булан савболлашып, ёлгъа тюшдю. Амма авул-хоншулагъа абур-сый этип, атгъа минмей, югенин тутуп юрюдю. Ол очарларда, къабакъ алларда олтургъан уллулар булан саламлаша-сораша туруп, орамны башына чыкъды» ва ш.б.

Тарихи асарлагъа хас болгъан белгилерден бирдагъысы – **эсгиленген сёзлени (архаизмлени) къолланыву**. «Сали Сулейманда» шолар сёзлер озю авторну тилинде де, асарны игитлерини тилинде де кеп къоллана. Китапта шоланы барысына да дегенлей тийишли ва толу баянлыкълар бериле. Эсгиленген сёзлер охувчугъа романда суратланагъан девюрюню гъис этме шайлы кёмек эте. Бу ёрукъдагъы бир нече мисаллагъа да тергевюбюзню бакъдырайыкъ: вабаъ – холера аврув, къалтакъ – атгъа салагъан агъач ер, ялав – къамучуну учундагъы генг къайыш гесек, чомакъай – уллу агъач къашыкъ, бёгенек – уьстю толу кюйде бегилген ат арба, бегавул – юрт жамиятны къуллугъун кютеген адам (старшина), агъднама – мюгююр басылып этилген

кагъыз дыгъар, ясавул – душман, яв, сиясат – политика, ятагъан – тюрк асгерде къолланагъан къайтыкъ хынжал, дёге – къайтыкъ гъыз (дуга), эмеж – ёлдаш, кюрешивде – спарринг, тынчы – полицияны яшыртгъын агенти, къанимат – давда душманны енгип алынган мал-матагъ (трофей), мугътаж – лап да ярлы адам, адув – насыгъат, мум – майчыракъ, мюдир – аввалда охув ожакъны башчысы (директор), манчи – этилген къуллукъгъа берилген гъакъ, барлавуч – гъызарлавчу (агент) ва ш.оь.

Романда берилген тарихи йырларыбыз («Арсланханны йыры», «Къазанышлы Маманы йыры», «Али Къазбекни йыры»), эри Магътулла гечингенде Анада айтгъан ваягъ, тойларда къолланган киритнемелер – булар да М.-Н. Халиловну асарыны тарихи янын гючлендирирге мекенли къуллукъ эте.

«Сали Сулейман» белгили тарихи адамны келпетин яратывгъа, ону булан байлавлу белгили тарихи агъвалатланы суратлавгъа багъышланса да, документли асар тюгюл, шо инг биринчилей чебер асар. Шо саялы да мунда чеберликни кёп санавдагъы аламатларын тапма боласан. Асарны шо янына да бираз тергев берип къарайыкъ.

Лирикалы тайышывлар. Мисаллар: «Огъ, кюрешивчюлер, кюрешивчюлер! Дюньягъа Геркулес яралганлы, сиз де ону гюнерлерин узата туруп гелгенсиз. Сиз оьзюгюзю тюгенмес уьлгюгюз булан нечесе чий адамланы да чыныкъдырып, арнавутлагъа айландыргъансыз. Балики, Аллагъу-Таала сизин гюч ва къуват не экенин инсанлагъа гёрсетмек учун яратгъандыр. Сиз лап да оьр макътавлагъа тийишли адамларсыз!»; «Бусурман китапларда: «Аллагъу-Таала къайгъыны тавгъа бергенде, тав увалган, сонг ону адамгъа берген», – деп язылган. Гёресиз, дюнья яралганлы адам нечик къагърулу шартларда сынала туруп гелген. Бугюн къысмет арт-артындан эки уллу къайгъы берип, Сали Сулейманны да сынап къарай. Бугюн Сали Сулейман янгыз уйде йылай, неге тюгюл ону юреги нечакъы къатты буса да, ташдан яралмагъан. Неге тюгюл, гёзьяш акъмасдай, ону гёзлери сюзюк шишадан ясалмагъан. Неге тюгюл, той этемен деп сююнчлени эки къанатына минип гелген Сали Сулейман, лап да ювукъ ва аявлу эки адамын гёмюп бара» ва ш.оь.

Ошатывлар. Мисаллар: «Гёммек кёкден Ерге ушанып алтын шавлаларын себеген Гюнеш де, чакъда-чакъда бетин-башын аявлап сыйпап гетеген язбашны юваш еллери де юртлуланы юреклерин бирден-бир хошландыра»; «Къурдашлар Уллу Къазанышгъа гиргенде, юрт етти юхугъа батган эди»; «Ол «ругъ къурдашыны» къылларын да буруп-кюйлеп, бир башлап бырынгы къумукъ кюйню сокъду, сонг къазанышлы Маманы игит йырларындан бирисин йырлама башлады» ва ш.оь.

Тувра тенглешдиривлер. Мисалалар: «Телетлили къонакълар уйлю-уьуне къайтган сонг, Магътулла да, Анада да эки гёгюрчюн баладай, бири-бирине сююв сырларын чече туруп къалды»; «Айланмалар юртну къыбла боюн тутуп ятган Таргъу тавну яр араларындан ёммакъларда ёлугъаган узун, базыкъ йылан йимик айлана туруп оьте»; «Кёкде юлдузланы къуршавуна тюшген ай онча да назик эди чи, о сурат такътада муталим этген гюмюш дёгеге ошай эди»; «Ону билеклериндеги ва сомларындагъы жымчыкъэтлери жагъил уланники йимик шишип-бёртюп тура, елкеси тананыки йимик базыкъ болуп геле, гёзлеринде къаракъушнуки йимик итти къараву бар»; «Будай деме будай тюгюл, ону гъар бюртюгю бир кагъраба тююрге ошай»; «Тенглешдирип къарагъанда, къурдашым, кочапны къаркъарасында дувлап тураган гюч-къуват да, оьзенни дер агъымы да бирни йимик: бир тюрлю себеплеге гёре оьзенни агъымы бувналып къалса, ону суву да тартыла; кочапны жымчыкъэтлери гъар гюн гъаракатда болмаса, ону гючу-къуваты да кемий» ва ш.оь.

Яшыртгын тенгешдиривлер (метафоралар ва метонимиялар). Мисалалар: «Гимра тавлар «акъ тонун» да, «папахын» да гъали де чечмеген буса да, ону тюбюнден башланагъан авлакълардагъы къар кана ерлерде тюгюл къалмагъан»; «Он пуд авурлугъу булангъы «эт гораны» ерден гётерди»; «Гъали ону бир кисеси боппо-бош, бирисинде буса ел ойнай» ва ш.об.

Жанландырывлар. Мисаллар: «Бир-бир сувукъ къышларда чы озен бузлап, ону уьстюнден сыргъалай туруп чыкъма да бола эди. Тек бу йылгъы къыш Акъ-Оьзенни «югенлеп» болмай тура»; «Ол шагъар полицияны бёлюгюню алдына етишгенде, «уллу уясындагъы» Гюнеш кёкню къаралдын этегине озюню ингилигин сюртме башлагъан эди» ва ш.об.

Риторикалы суаллар ва чакъырывлар: Мисаллар: «Агъач къомузну сигърулу сесине тынглап тойгъан адам бармы экен?!»; «Харжланмайгъан гюч кимге тарыкъдыр?»; «Огъ, кюрешивчулер, кюрешивчулер!» ва ш.об.

Аталар сёзлери ва айтывлар. Мисаллар: къыз бар уйге къыркъ атлы байланыр; эмен – эшикде, гюйрюч – отбашда гючлю; эр эрлеге ялынмас; тамгъа – къулакъ, бетге – гёз; атанг булан макътанма, атынг булан макътан; ит гетсе, бёрю гелер; жан сыйдан тоймас; эсирген адамны татли сёзюнден эсе, ону айыкъда айтылгъан аччы калимасы юз керен де къолай; алаша посагъагъа аякъ кёп басылар; гъарам табылгъан акъча гъалал малгъа етишмес; майлы къолум башыма; баракъны багъанасы башында; халкъ турса – мююз, ятса – кийиз ва ш.об.

«Сали Сулейманда» озь еринде къоллангъан, романны ичделигин къужурлу этеген **масхара суратлавлар** да ёлугъа. Масала, Темирхан-Шурагъа цирк геле деген хабаргъа байлавлу лакъыр этеген хоншу къатынлардан бириси: «Гъуя, авара болуп циркге барып гёрмесенг, бизин авулда азмы эди маймунлар? Бир-бир эренлер гъар тойда ичип-эсирип, маймунлагъа айланып къала чы», – дей. Бир гезик Магъаммат-Мама озюне: «Орус пачалыкъда болуп турагъан инкъыллапгъа нечик къарайсан?» – деген сорав салынгъанда, масхара къайдада: «Бизин шу кюрешив уьбюзню терезесинден таба къарайман», – деп жаваплана.

М.-Н. Халилов озюню «Сали Сулейман» деген тарихи романы булан охувчугъа пагъмусуну бирдагъы янын – адабиятны проза тармагъында да оьр чебер асар яратма бажарагъанлыгъын аян этди. Белгили кюйде, арт вакътилерде анадаш адабиятыбызны проза, драматургия тармакъларында яратылагъан асарланы санаву йылдан-йыл аз бола бара. Шо якъдан алгъанда буса, язывчуну бу асары гъалиги девюрдеги адабиятыбызны озюв ёлунда айрыча агъамиятлы ва къыйматлы болуп токътай.

Литература

Абдуллатипов, А.-К.Ю., Гусейнов, М.А., Шабаева, Л.А. (2015). История кумыкской литературы. Том I. Литература досоветского периода. Махачкала: ИП «Бисултанова П.Ш.».

Алиев, С.М. (1989). Асрулар сезе гелген асил сёз. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.

Атаев, Гь.И. (1998). Суд юрюле. Магъачкъала: Россияны илмулар академиясыны Дагъыстан илму марказыны китап басмаханасы.

Гусейнов, М.А. (2012). Национальная литература кумыков. Вторая половина XIX – начало XX века. Махачкала: ИП «Султанбегова Х.С.».

Гъамитов, А.Н. (2008). Сайламлы асарлары. VII том. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.

Кумыкские писатели. (2014). IX–XXI вв. Махачкала: Дагестанское книжное издательство.

Султанов, К.Д. (1964). Къумукъланы адабияты. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.

Халилов, М.-Н.М. (2015). Инамлыкъ. Магъачкъала: Дагъыстан китап басмаханасы.

Халилов, М.-Н.М. Сали Сулейман. Роман. Магъачкъала: Издательский дом «Эпоха», 2015.

Халилов, М.-Н.М. (2015).. Сали Сулейман. Роман. Махачкала: Издательский дом «Эпоха». (орус тилде).